

Ana Martinoli¹

Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu,
Beograd, Srbija

STARO SAJMIŠTE – ISTORIJSKO SEĆANJE I VIRTUELNO PROMIŠLJANJE BUDUĆNOSTI

Apstrakt

Politika sećanja u jednom društvu direktno odražava političke i ideološke interese, kreira se sa jasnom namerom da se jednom viđenju istorije da legitimitet i da se takvo viđenje potom uklopi i postane deo kolektivnog, nacionalnog sećanja i identiteta. Politika sećanja se, između ostalog, kreira i odnosom prema mestima sećanja, mestima koja su, simbolički, vezana za određene istorijske događaje. Staro sajmište predstavlja mesto od značaja za sećanje na dešavanja u Drugom svetskom ratu. Međutim, analiza politike sećanja na događaje koji su se odvijali u Starom sajmištu tokom Drugog svetskog rata, a u periodu posle završenog rata, svedoči o zanemarivanju ili nedovoljno jasnom označavanju stradanja pripadnika jevrejske zajednice u okviru ovog koncentracionog logora. Virtualni projekat pokrenut na adresi starosajmiste.info za cilj ima pokretanje otvorene javne debate o problemu Starog sajmišta, njegovoj marginalizaciji, ali i nedefinisanoj odnosu prema stradanju Jevreja u centru grada tokom 1941/42. godine.

Ključne reči

kultura sećanja, mesta sećanja, memorijalni centri, virtualno sećanje, Staro sajmište

Interpretacijom istorije, izabrane u skladu sa političkim rezonima, dominantnom ideologijom i političkim ciljevima, i pokušajem ubeđivanja velikog dela javnosti u odabranu interpretaciju kroz sistemski planirane medijske aktivnosti, javne reprezentacije, edukaciju kreira se politika sećanja u jednom

¹ ana.martinoli@b92.net

² Ovaj tekst je nastao u okviru rada na projektu br. 178012 „Identitet i sećanje: transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti i medija (Srbija 1989-2014)“ Fakulteta dramskih umetnosti (Univerzitet umetnosti u Beogradu), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

društvu. Politika sećanje je, dakle, kreiranje specifičnog oficijelnog koncepta sećanja i njegovih karakteristika.

Fundamentalni zakon sećanja pokazuje da rekonstrukcija prošlosti direktno zavisi od interesa i interpretativnog okvira sadašnjosti. Politike, moć i sećanje su blisko povezane, zbog čega bi ovaj proces uvek morao da bude spojen sa kritičkom refleksijom kako bi se osiguralo da žrtve takođe mogu da podele svoje priče i da, u gledanju u prošlost i budućnost, vrednosti ljudskih prava moraju biti poštovane.

Protekla decenija beleži epohalnu promenu u praksama sećanja. Logika procesa sećanja se promenila na način koji više ne podrazumeva davanje značaja samo herojskim delima, već individualnim patnjama i stradanjima, kao i osveščivanju zločina koji su ranije prikrivani i potiskivani. Retroaktivno priznavanje zločina i trauma postalo je značajan faktor koji je fundamentalno izmenio kulturu sećanja širom sveta, tvrdi profesorka Aleida Asman (Aleida Assmann).

Svaka nacija, država, bira način na koji će se sećati svoje prošlosti i kako će je obeležavati. Nemački model se sastojao u stavljanju nacionalne krivice u centar kolektivnog sećanja. Priznanje nacionalne krivice ne znači, kao što se mnogi pribojavaju, sknavljenje kolektivnog *self*-imidža, već pre kreiranje mogućnosti izmene identiteta u kome nacija izražava distancu od prošlih zločina i otvoreno prihvata vrednosti građanskog društva.

Aleida i Jan Asman (Aleida i Jan Assmann) postavili su model komunikacionog i kulturalnog sećanja (*kommunikative Gedächtnis* i *kulturelle Gedächtnis*)³, a u fokusu jednog dela njihovog rada je upravo koncept odnosa sećanja i prostora.

Komunikaciono sećanje se odnosi na sadržaj koji razmenjujemo u svakodnevnoj komunikaciji u društvenim grupama. Oslanjajući se na rad sociologa Morisa Albvaša (Maurice Halbwachs) i pojam kolektivnog sećanja, Jan Asman (Jan Assmann) smatra da pojedinac oblikuje svoje sećanje u konstantnoj razmeni sa drugim članovima grupa kojima pripada.

---

3 The Memories of Space. An Architect Reading Aleida and Jan Assmann's Model of Cultural Memory in Connection With the National Gallery in Oslo, Mattias Ekman, septembar 2009, tekst na adresi aho.academia.edu/MattiasEkman/Papers/384066/The_Memories_of_Space._An_Architect_Reading_Aleida_and_Jan_Assmanns_Model_of_Cultural_Memory_in_Connection_With_the_National_Gallery_in_Oslo, pristupljeno 20. januara 2012. godine

Za razliku od kulturalnog sećanja, komunikaciono sećanje karakterišu neformalnost i nestabilnost, ono se menja u društvenoj upotrebi i razmeni. Nje govo trajanje ne prelazi period od osamdeset do sto godina ili tri generacije i uvek je utemeljeno u onima koji ga koriste i prenose⁴.

Kada se formira svakodnevno sećanje, ono transcendirira granice komunikacionog sećanja i prelazi u kulturalno sećanje. Stvaranje memorijskog objekta ima trajni oblik i sadržaj i samim tim njegov sadržaj postaje dostupan za korišćenje drugim institucijama društva. Za razliku od komunikacionog sećanja, kulturalno sećanje ima apstraktni, često sakralni kvalitet, nije limitirano vremenski na dve ili tri generacije, ono je distancirano od svakodnevnog života. Ipak, i ono zadržava blisku vezu sa određenom društvenom grupom i ima poseban kapacitet u građenju identiteta i rekonstrukcije prošlosti i sadašnjosti.

Pisac Karl Markus Mikel (Karl Markus Michel), osamdesetih godina prošlog veka, govorio je o fenomenu topolatrije (topolatrie) ili obožavanju mesta, fenomenu koji je podrazumevao pretvaranje istorijskih mesta u memorijale. Topolatrija, u tumačenju Mikela, podrazumeva učitavanje, ubrizgavanje značenja u mesta na kojima se desilo nešto značajno, a cilj nije samo objašnjavanje prošlosti već i neka vrsta odavanja počasti, divljenja legendi prošlosti⁵.

Francuski istoričar, Pjer Nora (Pierre Nora) uvodi u teoriju termin *lieux de memoire*, označavajući njime mesta istorijske prošlosti. Ova mesta se pojavljuju jer je sve teže, ponekad i nemoguće identifikovati spontano sećanje na dešavanja vezana za neku lokaciju. Naša zainteresovanost za *lieux de memoire*, mesta gde se sećanja kristališu, važna je jer su upravo to tačke na kojima istorijski kontinuitet istrajava u svom postojanju. *Lieux de memoire*, mesta sećanja, postoje zato što više ne postoji *milieux de memoire*, pravo okruženje sećanja⁶. Zato je presudna aktivnost institucija koje će podsticati aktivno sećanje, potpomagati procese čuvanja istorijskih činjenica, sećanja jer se to ne može desiti samo od sebe u jednom društvu.

Kroz institucije, svaka država „proizvodi“ mesta koja su materijalna, simbolička i funkcionalna, sa ciljem da se zaustavi vreme, spreči proces

---

4 Ibid

5 Die Magie des Ortes, Karl Markus Michel, Die Zeit, 11.septembar 1987, <http://www.zeit.de/1987/38/die-magie-des-ortes>, pristupljeno 1. februara 2012.

6 Between Memory and History: Les Lieux de Memoire, Pierre Nora, www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf, pristupljeno 1. februara 2012.

zaboravljanja, da se materijalizuje nematerijalno. Ova mesta povezuju prošlost i sadašnjost.

Ovaj rad u fokusu će imati odnos prema Starom sajmištu, mestu sećanja na Holokaust u Drugom svetskom ratu na prostoru Srbije. Primeri i analiza politike sećanja na ovaj lokalitet pokazaće na koji način se kreiralo kolektivno sećanje i kakva je veza politike sećanja i dominantne ideologije.

Možemo se nasloniti na navode Aleide Asman, koja navodi da istraživanja iz oblasti kolektivnog sećanja počinju sa razvijanjem svesti da nisu samo pojedinci ti koji imaju sopstvena sećanja, već i grupe, društva i nacije, pa su tako sećanje i zaboravljanje prepoznati kao važni aspekti društvenog života i politike. Na osnovu toga možemo zaključiti da je svaka spomen-ploča, obeležje, svaka oznaka lokaliteta Staro sajmište zapravo ključna jer odaje neku karakteristiku prirode, značenja, simbolike ovog mesta, ali i politike sećanja posleratnog društva.

Koliko su ta značenja i simbolika bili u skladu sa dešavanjima u Starom sajmištu tokom Drugog svetskog rata, pokazaće pregled dešavanja po završetku okupacije do današnjih dana. Ova vrsta sećanja bitna je ne samo za stvaranje kolektivnog sećanja na određeni istorijski proces ili dešavanje u društvu, za kolektivno učenje, već i za sećanje pojedinca, za njegovo povezivanje sa prošlošću, identitetom društva, njegovo uklapanje u širu celinu.

Moris Albvaš ističe važnost građenja okruženja koje će biti glavni alat organizovanja našeg prošlog iskustva. Tako upotrebljavajući prostor stvaramo okvir za prizivanje različitih priča iz naše prošlosti. Svako kolektivno sećanje odmotava se u uokvirenom prostoru. Prostor je realnost koja traje, prošlost je očuvana fizičkim okruženjem. Upravo je prostor, prostor koji okupiramo, u kome se krećemo, u kom imamo stalni pristup i koji možemo rekonstruisati u svojim mislima i mašti ono čemu moramo posvetiti pažnju kako bi sećanje moglo da opstane⁷.

Prema Aleidi Asman, magiju mesta možemo osetiti na onim istorijskim lokalitetima koji imaju kapacitet da prošlost učine opipljivom⁸. Ako saznamo, naučimo da se nešto dogodilo, verujemo da će nam poseta tom mestu stvoriti iskustvo i razumevanje određene prošlosti koju ne bismo mogli spoznati i

---

7 "The Collective Memory", chapter 4, "Space and collective memory", Maurice Halbwachs, 1950, web.mit.edu/allanmc/www/halbwachspace.pdf, pristupljeno 1. februara 2012. godine.

8 Ibid

savladati, naučiti na neki drugi način, kroz udžbenike, predavanja. Aleida Asman navodi primer nacističkih koncentracionih logora koji su danas pretvoreni u memorijale i muzeje, a koji ne govore toliko o istoriji, već posetilac u ta mesta učitava sve ono što od mesta traži, ono što već zna i ono sa čime može da se poveže.

Mesta komemorativnog sećanja

Komemoracija žrtava je individualno ili kolektivno društveno prepoznavanje stradanja određene grupe i odavanje priznanja žrtvama. Interes države, volja države i zvanična državna odluka su potrebni da bi se komemoracija sistematski sprovela u jednom društvu i da bi određeni događaji postali deo kolektivnog sećanja.

Jedan oblik sećanja u društvu se može sprovoditi i kroz sisteme obrazovanja, u okviru čega možemo izdvojiti obrazovanje u memorijalnim muzejima, koje je postalo redovna praksa u Nemačkoj osamdesetih godina prošlog veka. Fokus je bio na odgovarajućoj „edukaciji posle Aušvica“ i to na tačnim lokacijama na kojima su zločini počinjeni. Sam proces obrazovanja podrazumevao je sticanje znanja i prikupljanje informacija o istorijskom mestu, žrtvama i uočavanje i analizu istorijskog konteksta u kome su se zločini dogodili. Osim političkog i istorijskog rada, poseban aspekt obrazovnih programa memorijalnih muzeja bilo je uočavanje istorijske relevantnosti obrađenih događaja za sadašnjicu. U Nemačkoj „memorijalni muzej“ referira na „memorijalno mesto koncentracionog logora“. Od kraja 50-tih godina prošlog veka memorijalni muzeji su se pojavili na mestima Buhenvalda, Ravensbruka i Zaksenhauzena, da bi se tokom 70-tih godina pojavili tzv. „memorijali žrtava“ nacističkog režima .

Memorijali, „spomenici iz vremena“, povezani su sa istorijskim mestima i njihovim ostacima. Memorijali se mogu javiti i u obliku „spomenika vremena“, kada nisu vezani za određenu istorijsku lokaciju i kada su znak sećanja na određenu grupu žrtava i promovišu njihovo prepoznavanje i prihvatanje u okviru društva.

Memorijalna kultura, kultura sećanja odnosi se na pokušaj očuvanja sećanja na određene prošle događaje i aktivno bavljenje njihovim značajem, funkcijom u društvu. Svrha memorijalnih mesta je široka i raznovrsna. Fokusira na je na istorijsko mesto i dešavanja na njemu

---

9 www.cultures-of-remembrance.net, pristupljeno 8. januara 2012.

dokumentovana su stalnim izložbenim postavkama. Ove inicijative za cilj imaju obraćanje svim žrtvama, njihovim porodicama i potomcima. Veoma je važno da svako od ovih mesta prikupi činjenice koje će obezbediti uvid u istorijski kontekst dešavanja. Edukativna uloga memorijalnog mesta leži u razumevanju njegove uloge kao mesta „učenja i promišljanja“.

Muzeji ili memorijalna mesta sadrže kolekcije, dokumentacije i izložbe. Kolekcije moraju biti kontinualno proširivane i moraju adresirati stalno rastuće društvene i istorijske zahteve.

U memorijalnim muzejima posvećenim žrtvama nacionalsocijalizma, fokus strukture i sadržaja je sve više orijentisan ka savremenim stavovima. Istorijska mesta i građevine bivaju očuvani uz pomoć arheoloških ili istorijskih građevinskih metoda. Znanje o istoriji je prikupljeno i kolekcije se proširuju kako bi bili uključeni objekti, fotografije, pisani dokumenti i izveštaji i svedočanstva preživelih. Upravo su ovakve kolekcije osnov za kreiranje stalnih i privremenih izložbi.

Autentična mesta su najbliža konceptu „mesta sećanja“ (*lieux de mémoire*) Pjera Nora. Ova mesta ne podrazumevaju samo mesta na kojima su zločini počinjeni, već i mesta na kojima su žrtve i okupator boravili zajedno i istovremeno. To mogu biti i mesta gde su donosene ideološke političke odluke, ali je potrebno imati u vidu da je veliki deo takvih objekata u posleratnom periodu promenio namenu, te se dovodi u pitanje njihova autentičnost danas. Stoga je važnost ovih mesta manje od istorijskog značaja, u smislu sećanja, već ima simboličku ulogu.

Posebno pitanje odnosi se na odgovornost za uspostavljanje sistema sećanja, definisanje vrednosti i matrice kolektivnog sećanja. Iskustva različitih zemalja pokazuju kompleksnost pitanja i nude različita rešenja. U Izraelu, tako, ne postoji zvanična institucija osnovana sa ciljem da identifikuje i sačuva sećanja vezana za Holokaust. Međutim, regionalna veća i udruženja preživelih, uključujući i njihove porodice, organizuju različite ceremonije vezane za sećanje. Ceremonije u znak sećanja se organizuju masovno na *Holocaust Remembrance Day (Yom HaShoah)* svake godine. Nemačko iskustvo pokazuje da je u nadležnosti Ministarstva kulture određivanje lokacija i zaštita istorijskih spomenika, vezanih za teme Holokausta. Sva odabrana mesta su zaštićena, nije dozvoljena izgradnja alternativnih objekata, niti izmena pejzaža. Posebna stavka zakonskih akata je tzv. „Ruherecht“ zakon koji garantuje da mesta

na kojima su zakopane žrtve nacističkog režima ne smeju biti ni na koji način oskrnavljena niti izmenjena. Kada je u pitanju Srbija, objekti povezani sa memorijalnim sećanjem su u nadležnosti Zavoda za zaštitu spomenika, arhiva, biblioteka, muzeja i naučnih instituta.

Kultura sećanja u Srbiji

Jedan od ključnih procesa u zemljama bivše Jugoslavije je suočavanje sa nasilnom, ne tako davnom prošlošću. Način na koji se društva suočavaju sa zločinima može biti i indikator načina na koji društva internalizuju demokratske vrednosti. U tom smislu, odgovornost kao bazični demokratski princip je jasno povezan sa suočavanjem sa prošlošću. Neophodan je sveobuhvatan, inkluzivan i inovativan pristup suočavanju sa prošlošću. Novi oblik razmišljanja o istoriji, u kome građani mogu učestvovati mora biti imperativ. Umetnost može biti značajan i ključni faktor u ovom procesu jer upravo umetnost može stvoriti neophodnu senzibilnost za osetljiva istorijska i društvena pitanja.

Sećanje na Drugi svetski rat je važna instanca u procesu generisanja sadržaja srpskog nacionalnog identiteta. Prostori komemoracije žrtava Drugog svetskog rata su mesta putem kojih su konstruisani i transformisani poželjni oblici sećanja, ali i dominantni sistemi vrednosti unutar srpskog društva¹⁰.

Pitanje Holokausta je zadržano na marginama javnog prostora.

Indikativno je da se podizanje Spomenika jevrejskim žrtvama fašizma dešavalo doslovno istovremeno sa brisanjem stvarnih tragova života nekadašnjih 11.000 jevrejskih stanovnika prestonice. Naime, rušenje monumentalne Sefardske sinagoge na Dorciolu 1950. godine, čija je fizička struktura odolela vatri nemačkih fašista u vreme kada je teritorija Srbije veci bila proglašena za „judenfrei“, i podizanje Galerije fresaka na njenom mestu dovoljno je i upečatljivo i dramatično svedočanstvo o vremenu, ali i mehanici sećanja koja prevazilazi pitanja odnosa prema Drugom svetskom ratu u socijalističkoj Jugoslaviji¹¹.

---

10 Politics of Space and Memory in Serbia or: How One Learns to Stop Worrying about the Camp and Love the Mall, Srđan Radović, presentation from The Eleventh Berlin Roundtables on Transnationality – Memory Politics: Education, Memorials and Mass Media, Berlin 21-26 October 2009 starosajmiste.info/files/radovic_essay_sajmiste.pdf, pristupljeno 14. novembra 2011. godine

11 Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat, Olga Manojlović Pintar, Aleksandar Ignjatović, Kultura Sjećanja: 1924., Disput, Zagreb, 2008, http://starosajmiste.info/files/manojlovic_pintar_sajmiste.pdf, pristupljeno 14. novembra 2011.

Mesto Starog sajmišta za Beograđane je mesto koje budi različite asocijacije, prema kome postoje ambivalentni stavovi, o čijoj se istoriji zna malo, znanje je selektivno, a specifična politika istorije i sećanja ovog mesta je problematična.

Pregled istorijskih činjenica i odnosa društva prema lokalitetu Staro sajmište pokazuje da jedno mesto može biti mesto ukrštanja ličnih, društvenih i političkih sećanja, da njegovo značenje i simbolika mogu biti konstruisani tako da se zanemari ili nedovoljno istakne ceo jedan aspekt istorije mesta, a u funkciji trenutnih političkih potreba i dominantne ideologije.

Staro sajmište – Medijsko sećanje i virtuelno promišljanje budućnosti

Staro sajmište je lokalitet na levoj obali Save, neposredno pored centra Beograda, na kome je bio smešten nacistički logor tokom Drugog svetskog rata. Tokom prve dve godine rata u njemu je ubijeno na desetine hiljada Jevreja, stvorivši od Beograda prvi *Juden frei* grad u Evropi. Većina Beograđana ne zna za ove podatke, ne zna ništa o istoriji Starog sajmišta i o zločinima počinjenim u samom srcu grada, što je direktna posledica izostanka svake vrste osmišljenog i sistemskog informisanja i edukacije publike kroz medije u proteklim decenijama i samim time nepostojanja adekvatnog medijskog sećanja o ovom delu istorije Beograda. Najveći broj Beograđana ne zna da je u Starom sajmištu, za svega šest nedelja, od kraja marta do prve nedelje maja 1942. sistematski ubijena većina muškog jevrejskog stanovništva sa prostora uže Srbije i Banata u ozloglašenom gasnom kamionu koji je posle rata prozvan „dušegupka“. Srbija je ubrzo potom proglašena za *Judenrein* – „očišćenu od Jevreja“¹².

„Tokom proteklih šest i po decenija, a naročito od kasnih osamdesetih, Staro sajmište je bilo predmet interesovanja različitih društveno-političkih organizacija, interesnih grupa, pojedinaca i javnih institucija, koji su na različite načine, i u skladu sa sopstvenim nahođenjem, svetonazorima i potrebama konkretnog istorijskog i političkog trenutka, tumačili prošlost Sajmišta, i shodno tome razmatrali njegov budući izgled i namenu. Tako je za jedne Sajmište predstavljalo simbol „revolucionarne istorije Beograda“, otpora fašizmu i stradanja jugoslovenskih naroda, za druge mesto Holokausta, dok su

---

12 *Holokaust u Srbiji – Staro sajmište*, Jovan Byford, 12. decembar 2011, <http://pescanik.net/2011/12/holokaust-u-srbiji—starosajmiste/>

treći u Sajmištu videli idealnu lokaciju za obeležavanje stradanja Srba, Jevreja i Roma u ustaškoj NDH. U najnovije vreme sve češće se pojavljuju oni koji potenciraju važnost predratne istorije Sajmišta, prepoznajući u paviljonima Beogradskog sajma biser jugoslovenske arhitekture tridesetih godina dvadesetog veka i simbol preduzetništva tadašnje beogradske privredne elite. Prema tome, Sajmište je tokom čitavog posleratnog perioda predstavljalo predmet sporenja ne samo po pitanju da li ono treba da bude (isključivo) mesto sećanja, već i u smislu šta je to što je tu uopšte vredno prisećanja... Jedan od najvećih propusta gotovo svih dosadašnjih pokušaja memorijalizacije Sajmišta, jeste način na koji se sistematski prenebregavao status ovog logora kao mesta Holokausta¹³.

Na inicijativu Fonda B92, koji je postao član svetske mreže muzeja stratišta u cilju širenja znanja o ovim događajima, nastala je ideja o rekonstrukciji ovog prostora u memorijalno-dukativni centar u kojem bi se odvijale različite postavke, kulturni i obrazovni događaji, a sa ciljem senzibilisanja javnosti na problem nasilja, pitanja tolerancije, zločina počinjenih u istoriji. Osnovni motiv za pokretanje inicijative za izgradnju Memorijalnog centra Staro sajmište vezan je za odnos prema našoj istoriji uopšte i saznanje da jako malo znamo o jevrejskoj zajednici. Izložba koja je skrenula pažnju na ova pitanja, *Jevreji na Dorćolu između dva svetska rata, priča o komšijama kojih više nema*, realizovana je u Kulturnom centru REX još februara 1997, i, na neki način, probila je medijsku tišinu o zanemarenoj istoriji Beograda. Stepen neznanja o dešavanjima na Starom sajmištu otkriva dublje probleme društva – nepostojanje istorijskog sećanja i selektivnost u prihvatanju činjenica, neizbalansiran odnos prema žrtvama... a koji će suštinski odrediti i naš budući odnos prema prepoznavanju i sankcionisanju zločina, zaštite ljudskih prava, uspostavljanja tolerancije...

„Ono što je ovde važno jeste da grad i država shvate da ceo taj kompleks treba iskoristiti kao mesto namenjeno nekoj vrsti hodočašća... gde će postojati kulturni sadržaji, pored memorijalnih. I, naravno, da to bude mesto koje će služiti u edukativne svrhe, kao što već postoje programi u našim školama, programi građanskog vaspitanja, koji vabe za dobrim sadržajima i koji bi, između ostalog, bili vezani za promociju i učenje o nenasilju i toleranciji“ kaže Veran Matić, jedan od pokretača Inicijative za izgradnju memorijalnog centra Staro sajmište¹⁴.

---

13 Ibid.

14 <http://starosajmiste.info/sr/#/diskusija/vizije>

Staro sajmište – istorija¹⁵

Prva zvanična saopštenja o logoru pojavila su se 11. januara 1946, kada Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora objavljuje dokument u kome navodi i broj od stradalih „šest do sedam hiljada Jevreja“, kao i da su „podaci o njima (Jevrejima) vrlo oskudni“ jer nije bilo preživelih.

Tokom 1948. počinje se sa obnovom, oštećene zgrade logorskog kompleksa se ruše, ostaju pošteđeni Centralna kula, Spasićev, italijanski, mađarski, češki, rumunski i nemački paviljon, a u neke od paviljona Sajmišta smeštaju se institucije zadužene za izgradnju Novog Beograda, kao i inženjerski timovi, štab Omladinski brigada... U Centralnoj kuli je bila smeštena prva redakcija časopisa „Novi Beograd“.

Bivšim logorskim zgradama pretilo je rušenje jer se nisu uklapale u predviđeni izgled moderne metropole. Urbanistički plan iz 1950. godine je prostor Sajmišta označio kao „zeleni pojas“ za odmor i rekreaciju“. Slično rešenje predviđaju i ostali planovi za uređenje leve obale Save, usvojeni između 1950. i 1987. godine.

U to vreme, mesta na kojima su se nalazili nacistički ili ustaški koncentracioni logori u Jugoslaviji nisu, sama za sebe, smatrana posebno vrednim sećanja. To nije bio slučaj samo sa Sajmištem, već i sa Jasenovcem, Banjicom, Nišom i drugim lokacijama, na kojima su prvi spomenici podignuti tek tokom šezdesetih. Kao što Heike Karge primećuje u nedavno objavljenom članku o Jasenovcu kao mestu sećanja tokom socijalizma, razlog za to je bila činjenica da:

*victims and survivors of the camps were not ultimately 'functional' in the overwhelmingly patriotic public memory, given the fact that they did not fit into the master narrative of either the glorious resistance or the equally glorious partisan struggle.*¹⁶ (žrtve i preživeli iz logora nisu bili „funkcionalni“, od koristi preovlađujućem patriotskom sećanju, imajući u vidu da se nisu uklapali u glavni narativ koji je podrazumevao ili slavni otpor ili jednako slavnu partizansku borbu)

15 Svi podaci koje koristim u odeljku o istoriji Starog sajmišta preuzeti su sa veb-sajta <http://www.semmlin.info/> – Jevrejski logor na Beogradskom sajmištu, autora Jovana Byforda

16 „Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja“, Jovan Byford, Beogradski centar za ljudska prava i Heinrich Boll fondacija, 2011.

Nakon što su Omladinske brigade napustile Sajmište, prostorije paviljona i drugih zgrada na prostoru nekadašnjeg logora pretvorene su u stanove za socijalno ugrožene delove stanovništva, ili predate na korišćenje Udruženju likovnih umetnika Srbije (ULUS), čiji su članovi tamo dobili ateljeje. Tokom 1950-ih na Sajmištu je postepeno izraslo i romsko „kartonsko naselje“ koje je pred Prvi samit nesvrstanih 1961. godine iseljeno u Ledine pored Surčina. Tokom 50tih godina prošlog veka, prostor Starog sajmišta bio je mesto dešavanja povremenih umetničkih projekata – tako je u leto 1954. tu izveden pozorišni komad Semjuela Beketa, „Čekajući Godoa“, u režiji Pavla Ugrinova, a u ateljeu Miće Popovića. Ovaj komad je, inače, bio zabranjen od strane jugoslovenskih vlasti.

Povodom deset godina od izbijanja ustanka u Srbiji, 7. jula 1941, podignut je prvi spomenik posvećen žrtvama Sajmišta. Spomenik se nalazio na Bežanijskoj kosi, na mestu gde su u decembru 1944. godine ekshumirani leševi žrtava prolaznog logora na Sajmištu. Na spomeniku, koji nosi naziv „Partizansko groblje“, nalazi se sledeći natpis: „U vreme od 1941. do oslobođenja Beograda fašistički okupator je na ovom mestu, posle zverskog mučenja u logoru na Sajmištu streljao preko 8 000 najboljih sinova i kćeri našeg naroda“. Primetno je da nema nikakvih etničkih i nacionalnih odrednica žrtava, kao i da su sve žrtve okarakterisane kao „partizani“, iako su u pitanju bili pre svega civili koji su činili najveći procenat logoraša na Sajmištu.

Istog dana kada je otkriven spomenik na Bežaniji, otkrivena je i spomen-ploča u Jajincima, rad vajara Stevana Bodnarova. Ova ploča je zvanično podignuta u znak sećanja na sve žrtve sahranjene u Jajincima, uključujući i Jevreje sa Sajmišta. Međutim, glavni objekat sećanja bili su partizani i komunisti koji su u Jajince dovedeni iz logora Banjica. I nadalje, narednih decenija, u komemorativnim ceremonijama u Jajincima, redovno su privilegovane žrtve sa Banjice, dok specifičnost sudbine Jevreja sa Sajmišta nikada nije bila adekvatno prepoznata.

Prva knjiga posvećena Holokaustu u Jugoslaviji, koja je donela i prve detaljne opise događaja na Sajmištu između decembra 1941. i maja 1942. pojavljuje se 1952. godine – u pitanju je naslov „Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“ Zdenka Leventala, a u izdanju Saveza jevrejskih opština Jugoslavije¹⁷.

---

17 Ibid.

U aprilu 1959. godine, na Prvoj republičkoj konferenciji Sekcije bivših političkih zatvorenika, interniraca i deportiraca za NR Srbiju konstatuje se da o logoru na Sajmištu nema članaka, ni pisanih radova, osim već pomenute Leventalove knjige, kao i da ničim nisu obeležene zgrade i mesta gde je bio ovaj veliki logor.

Iščekivalo se uređenje prostora „u skladu sa važećim urbanističkim planom“, a obala Save pored Sajmišta je u to vreme postala popularno kupalište Beograđana, koji su deo peščane plaže između Brankovog i Starog mosta nazivali i „beogradskom Kopakabanom“¹⁸.

Druga polovina i kraj 60-tih godina beleže proglašavanje leve obale Save ispred bivšeg logora „Spomen-obalom“ i šetalištem od gradskog značaja, a paralelna inicijativa da se ovaj prostor obeleži pločama, natpisima i bistama lokalnih narodnih heroja nije realizovana.

Novembra 1968. prostor nekadašnjeg logora Sajmište postaje potencijalna lokacija buduće Beogradske opere. Ideja o „Spomen-obali“ je napuštena.

Na tridesetu godišnjicu oslobođenja Beograda, 20. oktobra 1974, na Sajmištu je konačno otkriveno prvo spomen-obeležje posvećeno žrtvama logora. Na spomen-ploči, koja je postavljena na ogoljeni zid jedne od zgrada, nadomak nekadašnjeg ulaza u logor, nalazio se sledeći natpis:

Na prostoru starog Sajmišta, Nemački Gestapo osnovao je 1941. godine logor „Sajmište“ u kome je uz pomoć domaćih izdajnika svirepo mučeno i ubijeno preko četrdeset hiljada ljudi iz svih krajeva naše zemlje.

Nije poznato ko je ploču postavio, a činjenica da se ona nalazila na relativno neuglednom mestu, ukazuje da tom činu nije pripisivan naročiti značaj. Sekcija bivših zatočenika Sajmišta nije stajala iza postavljanja ovog spomenika. Nakon više od jedne decenije neprestanih zalaganja, nekadašnji zatočenici su bili potpuno isključeni iz prve uspešne inicijative da se postavi spomenik logoru. Oni su, sasvim razumljivo, zbog toga bili ogorčeni i razočarani, naročito imajući u vidu da su smatrali da je spomenik potpuno neodgovarajući. Pored njih, i jevrejska zajednica je bila isključena iz ovog projekta. To, međutim, nije tako iznenađujuće. U socijalističkoj Jugoslaviji jevrejska zajednica mogla je inicirati komemorativne događaje vezane za Holokaust samo pored spomenika smeštenih između zidina jevrejskih grobalja ili na mestima koja

---

¹⁸ Ibid.

su pripadala jevrejskim organizacijama. U stvari, jedini veliki godišnji događaj organizovan isključivo od strane jevrejske zajednice, bez učešća spoljnih agencija, bio je *Jom hašoa* (ili „godišnjica ustanka u Varšavskom getu“, kako je označavana pre 1959). U glavnom gradu, ove komemorativne aktivnosti obično su održavane na Jevrejskom groblju u Beogradu, ispred spomenika jevrejskim žrtvama Holokausta (projektovanom od strane Bogdana Bogdanovića) koji je podignut 1952.¹⁹

Početkom 80-tih godina, Staro sajmište se zvanično identifikuje kao jedno od mesta koje zahteva dostojnije obeležje i prostor na kome bi se mogle održavati redovne komemoracije.

Sa tekstom identičnim onom sa ploče iz 1974, na prostoru između Centralne kule i Turskog paviljona, otkrivena je nova spomen-ploča posvećena žrtvama Starog sajmišta, a u okviru proslave Dana ustanka u Srbiji, 7. jula, 1984. Nije poznato da li je otkrivanju ovog memorijala prisustvovao bilo ko iz Saveza jevrejskih opština.

Prva zvanična inicijativa da se deo paviljona Starog sajmišta pretvori u muzej došla je u martu 1986, od strane Sekcije preživelih boraca i zatočenika logora, u kome je stalnog člana imao i Savez jevrejskih opština. Komemoracija na Sajmištu održana je na Dan pobeđe nad fašizmom, 9. maja, 1986. godine. Odlukom organa Opštine Novi Beograd, 9. maj je proglašen za „Dan logora Sajmište“ povodom kojeg će se svake godine održavati „čas istorije“ posvećen žrtvama logora i pobeđi u Drugom svetskom ratu. Od 1986. godine, na Dan pobeđe, komemoracija na Sajmištu tretirana je za „najznačajniju manifestaciju u gradu“

Skupština grada Beograda donela je odluku o proglašenju Starog sajmišta za „kulturno dobro“. Sajmište je definisano kao „logor Gestapoa, u toku Drugog svetskog rata, u Beogradu, na Starom Beogradskom sajmištu, na levoj obali Save, u kome je ukupno likvidirano 40 000 žrtava“. Ispred spomen-ploče iz 1984, pet godina kasnije, održana je velika komemorativna svečanost na kojoj je govorio tadašnji gradonačelnik, Aleksandar Bakočević. U govoru su dominirale teme vezane za narodnooslobodilačku borbu, jugoslovensko jedinstvo, otpor i stradanja. Sva vizuelna simbolika manifestacije bila je povezana sa Savezom komunista, partizanima i Josipom Brozom Titom.

---

¹⁹ „Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja, Jovan Byford, Beogradski centar za ljudska prava i Heinrich Boll fondacija, 2011.

Tokom februara 1990. pojavljuje se inicijativa za formiranje Muzeja genocida, zamišljenog kao „srpski Jad Vashem“, a u ovoj inicijativi učestvuje i Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva. Jedan od predloga je bio da budući muzej bude lociran na „memorijalnom području nacističkog logora Sajmište u Beogradu“. Muzej je zvanično osnovan 1992, ali mu nisu dodeljene prostorije na Sajmištu.

Na godišnjoj komemoraciji povodom Dana pobeđe na prostoru Sajmišta, 1991. godine, izveden je recital pod nazivom: „Praštaj, ali ne zaboravljaj“. Ovo je najava nove kulture sećanja, kojom je dominirao motiv srpskog stradanja. U okviru ove svečanosti održana je i izložba dela likovnih umetnika čiji se ateljei nalaze na Sajmištu.

Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa „Staro sajmište“ koji predviđa rekonstrukciju originalnih objekata i izgradnju spomen-obeležja predstavljen je tokom februara 1992. godine, ali plan do danas nije realizovan. Iste godine pojavljuje se knjiga „Nemački logor na Beogradskom sajmištu“ Milana Koljanina, u izdanju Instituta za savremenu istoriju u Beogradu.

Ova knjiga predstavlja prvu iscrpnu studiju posvećenu ratnoj istoriji Starog sajmišta. Jedna od njenih najvećih vrednosti je to što je dovela u pitanje zvaničnu procenu broja žrtava ovog logora (osamdeset do sto hiljada zatočenika od kojih je između četrdeset i pedeset hiljada stradalo) koja se redovno pojavljuje u posleratnoj historiografiji. Na osnovu Koljaninovih istraživanja, broj zatočenika koji su prošli kroz logor na Sajmištu između 1941. i 1944, dvostruko je manji, tj. njih oko 40 000, uključujući i 7 000 Jevreja koji su bili internirani u *Judenlager*. U logoru je, prema Koljaninu, stradalo oko 17 000 ljudi, među kojima gotovo svi jevrejski zatočnici (svega pedesetak Jevrejki je pušteno), kao i svaki treći zatočenik *Anhaltelager-a*.

Sa šest godina zakašnjenja, 1995. godine, otkriven je spomenik žrtvama logora na Sajmištu. Ceremonija nije održana na Dan pobeđe, 9. maja, kao što je prvobitno planirano, već 22. aprila, na godišnjicu proboja logoraša iz Jasenovca, 1945. godine, koja se od 1992. u Srbiji obeležava kao Dan žrtava genocida.

Na svečanosti, na kojoj je govor održao tadašnji predsednik Jugoslavije Zoran Lilić, Jasenovac je, međutim, spomenut samo jednom, na samom početku ceremonije. Objašnjenje za ovo treba tražiti u činjenici da je spomenik otkriven samo nedelju dana pre Operacije bljesak, u vreme kada je bilo politički

nepoželjno previše podsećati javnost na istoriju stradanja Srba u Hrvatskoj. Umesto toga, ceremonijom je dominirala tema stradanja Srba, ali u Srbiji, pod nemačkom okupacijom.

Jevreji su na ovoj komemoraciji spomenuti samo kao prve žrtve logora na Sajmištu, a specifičnost Holokausta ni na koji način nije osvetljena. Natpis na spomeniku, takođe, ne pominje činjenicu da je Sajmište formirano kao jevrejski logor niti da su Jevreji bili jedini zatočnici koji su stradali kao žrtve sistematskog ubijanja. Umesto toga, Sajmište je okarakterisano kao mesto na kome je izvršen genocid nad „100 000 rodoljuba, učesnika NOB, nad decom, ženama i starcima. Svaki drugi zatočenik ubijen je u logoru, ili na stratištima – Jajinci, Bežanijska kosa, Jabuka i Ostrovačka ada. Mnogi su odvedeni u nemačke logore smrti širom okupirane Evrope. Najviše je stradalo Srba, Jevreja i Roma.“

Direktor Muzeja žrtava genocida Milan Bulajić predao je Direkciji za građevinsko zemljište i izgradnju Beograda predlog uređenja Starog sajmišta „u skladu sa detaljnim urbanističkim planom usvojenim 1992. godine“. Prema ovom predlogu, na Sajmištu bi bio smešten Muzej žrtava genocida, po uzoru na muzeje koje su „jevrejske organizacije“ širom sveta podigle žrtvama Holokausta. Bulajićev predlog nije realizovan.

Zanimljivo je da se u tom predlogu Sajmište opisuje kao „Nacistički logor smrti za Jevreje, zatim Srbe, na području NDH“. Kao i u većini Bulajićevih knjiga, potencira se činjenica da je Sajmište formalno bilo na teritoriji NDH. Time se istorija ovog logora povezuje sa stradanjem Srba pod ustaškim režimom i o njemu se razmišlja kao simbolu stradanja Srba u okviru NDH.

Tokom 2006. godine upućen je apel da se Staro sajmište obnovi i da mu se vrati izgled od pre 1941. godine.

Ipak, najveća pažnja javnosti privučena je u novembru 2007. godine, kada je planirani koncert britanske grupe *Kosheen*, zakazan u nekadašnjem Spasićevom paviljonu, a gde se od 1998. godine nalazio klub „Posejdon“, bio otkazan. Otkazivanje koncerta desilo se nakon što su proteste uputili predstavnici Opštine Novi Beograd, Skupštine opštine grada Beograda, ali i nekih jevrejskih institucija iz inostranstva, među kojima je bio i Centar „Simon Vizental“. Zanimljivo je da ovo nije bio ni prvi, a ni poslednji slučaj da se u ovom paviljonu, u kome je za vreme okupacije bila logorska bolnica, održava manifestacija te vrste.

U polemikama koje su potom usledile, uglavnom su navođeni netačni podaci kako o istoriji logora na Sajmištu i njegovom karakteru, tako i o broju žrtava koje su u njemu stradale.

Početakom 2008. godine pojavljuje se saopštenje na sajtu Opštine Novi Beograd kojim je ozvaničena odluka da će na prostoru nekadašnjeg logora Sajmište biti izgrađen „Muzej Holokausta“ Ovo je prva zvanična inicijativa vezana za uređenje Sajmišta koja Holokaust uzima za centralni objekat sećanja

Detalji o ovom projektu još uvek nisu obelodanjeni. Iste godine, u Muzeju primenjene umetnosti u Beogradu održana je serija izložbi i radionica posvećena Sajmištu pod nazivom „Staro sajmište kao jezgro Novog Beograda“. U okviru ove manifestacije prikazani su predlozi rešenja za buduće uređenje Sajmišta koje su osmislili studenti arhitekture Beogradskog univerziteta. Većina projekata podrazumevala je mešavinu komercijalnih, memorijalnih i kulturnih sadržaja.

U trenutku pisanja ovog teksta ne postoji nijedna naznaka da će se na prostoru Starog sajmišta u skorije vreme realizovati ijedna inicijativa vezana za rekonstrukciju zapuštenog prostora i njegovo pretvaranje u komemorativni prostor.

Priblizavanje obeležja tranzicionog konzumerističkog dela grada – *shopping* mola – ponavljanje je istorije – nekada je postojao sličan plan blizu ulaska u Aušvic – taj tržišni centar nije sagrađen 90-tih godina prošlog veka, u Beogradu jeste. Kada se imaju u vidu činjenice koje govore o istorijskom i političkom tretmanu prostora Starog sajmišta stiče se utisak da je kod nas došlo do zamene pitanja, što je posledica desenzitizacije društva na pitanja stradanja i Holokausta koji se dešavao u samom centru grada – više se ne postavlja pitanje da li je pristojno izgraditi *shopping* mol u blizini nekadašnjeg logora, već da li je pristojno izgraditi memorijalni centar posvećen žrtvama Holokausta u blizini tržnog centra?²⁰

Nova mesta sećanja – virtuelni prostor

Nemački jezik pravi razliku između sećanja (*erinnerung*) i memorije (*gedachtnis*). Dok prvi izraz referira na razmišljanja zasnovana na razmeni personalnih iskustava o kulturi i istoriji, drugi referira na programe za povezivanje grupe

---

20 http://starosajmiste.info/files/radovic_essay_sajmiste.pdf.

u veću celinu, „Mi“, u kojoj nacija drži živom svoju prošlost²¹. Profesorka Aleida Asman navodi da su 80-te godine prošlog veka dovele do digitalizacije i suštinske medijske revolucije, što se odrazilo i na sećanje istorije i kulture – „kolektivno ćutanje“ u Nemačkoj je okončano, a komemorativne godišnjice i javne debate, nacistička prošlost i Holokaust su ponovo postale teme javne svesti i javnih debata. Do tada nevidljivo, istisnuto iz zvaničnog diskursa i zvaničnog medijskog toka, zahvaljujući novim medijima, otvorenim, necenzurisanim kanalima, postalo je vidljivo, dostupno, otvoreno za kritičku analizu kroz aktivnosti u virtuelnom prostoru.

Kreiranje mesta sećanja u virtuelnom prostoru predstavlja novi ritual u cilju komemoracije. Ovakva vrsta virtuelnih memorijala obezbeđuje pristup zajednicama koje mogu pružiti društvenu podršku, ujediniti ljude sa sličnim iskustvima, pomoći u razumevanju prošlosti i osmisliti i sakupiti razne informacije, utiske i znanja sa ciljem boljeg razumevanja dešavanja u sadašnjosti, ali i konteksta određenih istorijskih procesa.

Važno je pomenuti da, uprkos svojoj značajnoj ulozi u procesu sećanja, brojnim mogućnostima koje digitalni, virtuelni prostor pruža, ova virtuelna mesta sećanja ne mogu zameniti tradicionalne memorijale vezane za određeni geografski prostor. Sa druge strane, virtuelni memorijali pružaju mogućnosti za više sadržaja, drugačiju interakciju sa „posetiocima“, intenzivniju razmenu i zapravo su stalno otvoren prostor za debatu i razmenu mišljenja.

Veb memorijali su virtuelni prostori koji reprezentuju nove mogućnosti za posmrtno rituale²². Veb memorijalizacija zapravo otvara mogućnosti za kreiranje posmrtnih rituala koji imaju značenje, ne samo za one koji pokreću tu vrstu aktivnosti na internetu, već i za zajednice na koje se memorijal odnosi, preživele i sl.

Inicijativa za izgradnju Memorijalnog centra Staro sajmište za direktne uzore uzima Muzej Holokausta u Washingtonu, Muzej tolerancije u Los Angelesu i Yad Washem u Jerusalimu. Kao prethodnica konkretnim potezima na lokaciji Starog sajmišta pokrenuta je intenzivna aktivnost u virtuelnom prostoru, starosajmiste.info, na kome su pokrenute brojne debate o pitanjima stradanja Jevreja, Holokaustu, odnosu građana prema ovim ratnim događajima ...

---

21 Ibid.

22 Memorializing loved ones on the World Wide Web, Brian De Vries & Judy Rutherford, OMEGA, Vol. 49(1) 5-26, 2004.

Uspostavljanje i održavanje *online* memorijala donosi materijale, u slučaju Starog sajmišta, o životima izgubljenim u Holokaustu, sa kojim suočavanje može biti za zajednicu korisno i terapeustko iskustvo, koje može doprineti oslobađanju potisnutih sećanja i, sa njima, potisnutih značenja.

Istovremeno, veb memorijali poput *starosajmiste.info* omogućavaju da zajednica ostvari vezu sa jednim delom svoje istorije koji je zanemaren, kao i da prepozna članove svoje zajednice koji su živote izgubili u Holokaustu i time integriše sećanja u izgradnju sadašnjosti, izgradnju sadašnjeg odnosa ne samo prema žrtvama, već prema celoj jednoj zajednici koja je deo društva u celini, u ovom slučaju jevrejskoj zajednici.

Pokretanje memorijala u vituelnom prostoru se, u slučaju *starosajmiste.info*, kreće od masovnog ka ličnom – od deljenja informacija o istoriji mesta, o sudbini cele jevrejske zajednice u Beogradu na početku Drugog svetskog rata, pa do pojedinačnih, ličnih priča preživelih, njihovih naslednika, ali i onih koji su život izgubili u logoru, a iza kojih su ostala svedočanstva²³.

Imajući na umu karakteristike novih medija i virtuelnog prostora, izvesno je da će komunikacija koju posetioci sajta *starosajmiste.info* ostvaruju sa materijalima i time, posredno, sa istorijom ovog lokaliteta, biti dvosmerna i interaktivna, što otvara nove mogućnosti za učenje.

Iz perspektive nepisanih društvenih normi u savremenim društvima, posebna vrednost veb memorijala je u mogućnosti da ponude alternativni ritual grupi koja je, iz bilo kog razloga, isključena iz rituala i procesa sećanja, žaljenja, obeležavanja sećanja na žrtve²⁴.

Otvorenost i nepostojanje cenzure interneta stvara mogućnost da se marginalizovana zajednica ravnopravno predstavi, ali i da se stvori okruženje u kome će biti pružena podrška, prepoznavanje stradanja, razmena sećanja i identifikovana stradanja. Kada izostane zvanična podrška i prepoznavanje zvaničnih institucija, kao u slučaju Starog sajmišta, kreiranje virtuelne zajednice može biti dragocen alat ne samo za učenje, već i pokretanje debate i, ultimativno, provociranje konkretne akcije u realnom prostoru.

---

23 Na adresi *semlin.info* mogu se videti skenirana pisma Hilde Dajč, koja je život izgubila u logoru Staro sajmište.

24 Ibid

Sajt *starosajmiste.info* je nastao kao rezultat dokumentaciono-medijskog istraživanja „Poseta Starom sajmištu. Nacistički koncentracioni logor Sajmište“ pokrenutog 2010. godine na inicijativu novinara Dirka Auera i umetnice Rene Redle, a u saradnji sa Kulturnom centrom Rex.

Studenti iz Nemačke i Srbije istraživali su lokaciju Starog sajmišta, intervjuisali istoričare, istraživače, današnje stanovnike Starog sajmišta, predstavnike inicijativa i udruženja žrtava koje zahtevaju izgradnju spomenika ili memorijalnog kompleksa. Mapirane su istorijske činjenice o logoru, domen sećanja kao i očekivanja u neposrednoj budućnosti i objavljeni na multimedijalnom veb-sajtu, da bi šira javnost mogla da ima uvid u istorijat, značaj i debatu oko tog mesta²⁵.

Pored toga na sajtu se nalaze dokumenti i šira literatura o koncentracionom logoru Sajmište i o fašizmu uopšte, kao i linkovi i adrese nadležnih institucija za dalja istraživanja.

U vidu tekućeg projekta sajt ima funkciju arhiva gde se mogu proučavati materijali koji nastaju tokom aktivnosti kao što su javna vođenja, seminari za svakoga, studijska putovanja. Ove godine će se taj deo sistematizovati i korisnicima sajta će biti pristupačni razni video-vodiči (npr. svedočenja prilikom javnih vođenja), transkripti izlaganja i audio snimci. Pored toga, u pripremi je blog, koji će pružiti prostor za diskusiju i gde će se pratiti aktuelna debata oko Starog sajmišta i sećanja na fašističke zločine u Beogradu i u svetu, kao i vesti koje za temu imaju fašizam, antifašizam, rasizam, antisemitizam i povezane teme. Sajt pruža informacije i kontekst za proučavanje i analizu istorijskog, društvenog i političkog nasleđa ovog mesta fašističkog terora, povećava vidljivost problematike Starog sajmišta, pruža materijale (npr. za nastavu, za istraživanje...), da bi se svim građankama i građanima omogućilo da se uključe u debate i prakse vezane za sećanje na fašističke zločine. Pogotovo mlađim generacijama odgovora multimedijalni način informisanja (i učenja) preko interneta, koji se ne ograničava na jedan izvor, nego stvara sliku o tematici kao mozaik raznih viđenja i nivoa analize.

Projekat cilja i na radnice i radnike u institucijama, kao što su muzejska osoblja, kulturni radnici, profesori, učitelji. Ekspertkinje i eksperti u institucijama kao što su Jevrejski istorijski muzej Beograd, Institut za savremenu istoriju (ISI), Institut za noviju istoriju Srbije (INIS), Muzej žrtava genocida,

---

²⁵ Razgovor sa Renom Raedle, urađen za potrebe ovog teksta

Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, i drugi redovno prate aktivnosti ili aktivno učestvuju.

Kada analiziramo postavku virtuelnog projekta *starosajmiste.info* mogu se identifikovati njegova memorijalna i edukativna funkcija. Sam virtuelni prostor, međutim, ne može da živi bez konkretnog centra. Virtuelni prostor može da bude evolucija mesta, a korišćenje novih medija za cilj ima da podstakne oživljavanje konkretnog mesta sa novim identitetom i novim prostorima za komunikaciju. Upravo virtuelna komunikaciju i promovisanje interaktivnog načina komuniciranja na veb adresi *starosajmiste.info*, za cilj ima i stvaranje osnove za buduće postavke u muzeju koji bi trebalo da se pojavi na mestu Starog sajmišta.

Literatura

- Byford, Jovan, *Holokaust u Srbiji – Staro sajmište*, 12. decembar 2011, pescanik.net.
- Byford, Jovan (2011), *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava i Heinrich Boll fondacija.
- De Vries, Brian i Rutherford, Judy (2004), *Memorializing loved ones on the World Wide Web*, OMEGA, Vol. 49(1) 5-26.
- Halbwachs, Maurice (1992), *On Collective Memory*, Chicago: University Of Chicago Press.
- Manojlović Pintar, Olga i Ignjatović, Aleksandar (2008), *Prostori selektovanih memorija: Staro sajmište u Beogradu i sećanje na Drugi svetski rat*, Kultura Sjećanja: 1924, Zagreb: Disput.
- Nora, Pierre (1984–1992), *Les Lieux de mémoire*, Paris: Gallimard.
- Radović, Srđan, *Politics of Space and Memory in Serbia or: How One Learns to Stop Worrying about the Camp and Love the Mall*, presentation from The Eleventh Berlin Roundtables on Transnationality – Memory Politics: Education, Memorials and Mass Media, Berlin, October, 21-26, 2009.

Vebografija

- starosajmiste.info
- semclin.info

Ana Martinoli
Faculty of Dramatic Arts, University of Arts in Belgrade,
Belgrade, Serbia

STARO SAJMIŠTE – REMEMBERING HISTORY AND THINKING ABOUT THE FUTURE VIRTUALLY

Summary

Places of remembrance are an important part of individual and collective memory. An example par excellence of such a place for Serbian society is Staro sajmište, one of the first concentration camps in Europe during the Second World War. Many citizens of Belgrade have ambivalent feelings towards this site. Though its history is almost unknown, Staro sajmište has been the subject of various intersecting political and ideological interests which have never been fully acknowledged or properly marked.

Analysis of media representations and commemorative activities in Serbia after the end of the Second World War indicates that, in spite of its importance as a Holocaust site, Staro sajmište inhabits a marginal place in the memorialisation of the destruction of Serbian Jews in post-war Yugoslav society. The memory of the destruction of the Jews has almost been made invisible by emphasising dominant symbolic and ideological orders. Due to the lack of an official organised initiative, a multimedia project starosajmiste.info was established in 2009. The project offers documents on the history and present site of Staro sajmište, as well as transcripts of public lectures and audio-visual materials. The primary aim is to facilitate public discussion about this location and to inform and educate. Though the website is not finished it should be viewed as an opportunity to expand the available content as well as a tool for encouraging official institutions to relive activities on the grounds and to establish a memorial centre with a full understanding of the complex history of Staro sajmište; and, equally important, it will be an acknowledgment of the suffering of all victims regardless of their national, ethnic, or religious background.

Key words: *culture of remembrance, places of remembrance, memorials, virtual remembrance, Staro sajmište, Second World War, Holocaust*